पद्यदिष्टतमं यस्य तत्तत्तस्मै निवेदयेत् । ततः सुशीतलं वारि चन्द्रकोशीरवासितम् ॥
अर्पयेद्भक्तियुक्तेन चेतसा वीजयेच्च तान् । ततः पूगफलोपेतैरेलापुष्पलवङ्गकैः ॥ १०९ ॥
सच्चूर्णं पूगताम्बूलं मूलेनाऽऽशु समर्पयेत् । दक्षिणावस्त्रगोस्वर्णकर्णकुण्डलमुद्रिकाः ॥
हरिर्मे प्रीयतां भक्त्या विप्ररूपो जनार्दनः । प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ साष्टाङ्गं प्रेमविह्वलः ॥
धन्योऽहं भावयेद्विप्रपादशौचावनेजनैः । नीराजयेत्ततो विष्णोः पादमूलं विचिन्तयेत् ॥
अनया वैष्णवेष्ट्या मे वासुदेवो कृपानिधिः । कैंकर्यं मे ददात्वीशः श्रीभूलीलापतिः प्रभुः
परधर्मपरज्ञानपरमभक्तिसमन्वितम् । करोतु मामचिन्त्यात्मा भगवान्भक्तवत्सलः ॥११४॥
अनन्यशेषतां चैव तथाऽनन्यप्रयोजनम् । अनन्यसाधनत्वं च देवो मह्यं प्रयच्छतु ॥
अहं मुवेतिसूक्तेन दद्यान्नीराजनं हरेः । क्षमाप्य स्वापराधान्वै वैष्णवांस्तु विसर्जयेत् ॥
आकारत्रयसंयुक्तान्नवेज्याकर्मतत्परान् । अर्थपञ्चकतत्त्वज्ञान्महाभागवतान्नमेत् ॥११७॥
वैष्णवानामभावे तु वैष्णवैकं प्रपूजयेत् । न नयेद्वासरं वन्ध्यं स्तवैर्नत्या प्रपूरयेत्॥११८॥
इमां तु वैष्णवीमिष्टिं सर्वदा तु समाचरेत् । मृताहे जन्मदिवसे वैष्णवस्य गुरोरथ ॥
स्वस्य वा धर्मकार्ये च विवाहे सर्वपर्वसु । विष्णोराराधनान्ते तु होमान्ते च वरानने ॥
पूजयेद्विधिना विप्रान्महाभागवतान्मुदा । अनन्तविहगेशादिपार्षदप्रवरोत्तमान् ॥१२१॥
मान्या चतुर्विधा त्वेवं द्वादशी परमादरा । मद्भक्ते नान्यहस्तेऽहं वशीभूतो वसाम्यहम्॥
चैत्रे तु शुक्लद्वादश्यां पवित्रारोपणं मम । कृत्वाऽऽन्दोलोत्सवं पूर्वमेकादश्यां वरानने ॥
एकादशीं समारभ्य वैशाखं सकलं नयेत् । कृत्वा नानाविधैः पुष्पैर्दोलामान्दोलनेन मे॥
यथैवैकादशी प्रेष्ठा तथैव द्वादशी मम । तथैव वैष्णवाः प्रेष्ठास्तथैव मधुमाधवौ ॥१२५॥
श्रावणे द्वादशी प्रोक्ता पवित्रारोपणे प्रिये । त्वयाऽहं पूजितो भद्रे प्रयच्छामि निजं पदम्
एकादशीसमं नैव वासरं मम वल्लभम् । नाष्टाक्षरसमो मन्त्रो न धर्मो वैष्णवात्परः ॥
जीवानां प्रतिबुद्धानां मुक्तये हि मया कृता । एकादशीपद्मभवे द्वादशीसहिता कलौ ॥
मम त्वया वैष्णवैश्च संतोषो न जपेन च । निष्पन्ना जायते देवि वल्लभैकादशी मम ॥
एकाऽप्याचरिता सम्यङ्महापातकिनामपि । पातकं क्षालयेदेषा शरज्जलमलं यथा ॥
चिन्तामणिः कामधेनुर्यथा कल्पतरुर्नृणाम् । तथैव कामदा लोके मता ह्येकादशी तिथिः
भुक्तिमुक्तिप्रदा नान्या गङ्गेव वरवर्णिनी । न चाहमिव लोकेऽस्मिन्नाश्रयोऽस्ति विचिन्तय
तस्मात्प्रवर्तयोपायं मत्प्राप्तौ दिवि सत्वरम् । प्रसुप्तेषु जनेष्वेकमेतदेकादशीव्रतम् ॥१३३॥
श्रुत्वैवं मुनयो लक्ष्म्या लोकानां श्रेयसे व्रतम् । विष्वक्सेनाय संप्रोक्तं मन्त्रराजेन वै मम
एवमेकादशी पुत्रास्तथा वैष्णवपूजनम् । इयं प्रोक्तं भवत्प्रीत्या किमन्यच्छ्रोतुमर्हथ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे एकादशीमाहात्म्यं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥ ४१४९ ॥

अथ चतुर्थपादे षष्ठोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

भगवन्रुद्रगीतेन भद्रबाहुश्च गौतमः । कथं भागवतौ भूत्वा गतिं भागवतीं गतौ ॥ १ ॥

किं तत्त्वं वासुदेवस्य रुद्रेणोक्तं पुरातनम् । कुतश्चाध्यगमज्ज्ञानं पादोदकशिराः शिवः ॥

ब्रह्मोवाच—

न बोधमगमद्राजा भद्रबाहुर्यदा पुरा । शिवेन बोधितोऽपीह वाक्यैर्वेदान्तगर्भितैः॥ ३ ॥
पप्रच्छ प्रणतो भूत्वा शंकरं वृषभध्वजम् । भगवन्भवता प्रोक्तो मोक्षदः पुरुषोत्तमः ॥
मामकस्मादयं देव गौतमोऽवञ्चयत्कथम् । प्रवक्ता तव तत्त्वस्य कर्ता शास्त्रस्य शंकर ॥
तदहं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण मुखात्तव। संशयो मे महानस्ति नान्यस्त्वत्तोऽस्य नाशकः
परस्य रूपं जीवस्य स्वरूपं बन्धमोक्षयोः । निर्णयं वासुदेवस्य विभूतेश्च निरूपय ॥७॥

श्रीशिव उवाच—

नमो जलजनेत्राय सर्गस्थित्यन्तकारिणे । नारायणाय देवाय विशुद्धज्ञानमूर्तये ॥ ८ ॥
राजंस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना ऋतम् । वचः श्रुतिकथोपेतं परमात्मनिरूपणम् ॥
अप्येति सकलं यस्मिन्यत्संज्ञां प्राप्य तिष्ठति । एकमेवाद्वितीयं च तद्ब्रह्मेत्यवधार्यताम्॥
यस्मिन्स्थूलविशेषोऽयं नास्ति मायाविनिर्गतः। निर्विशेषोऽविशिष्टोऽयं सूक्ष्मरूपेण मानद
मन्नामकमिदं ब्रह्म रूपनामादिवर्जितम् । अनामरूपं तद्ब्रह्म स्वाश्रयं त्ववधार्यताम् ॥
यस्यांशभूतकालेन यस्याऽऽज्ञामनुवर्तिना । सिसृक्षा जायते यस्य तद्ब्रह्मेत्यवधार्यताम् ॥
य एकोऽहं बहु स्यामित्युत्थाप्याऽऽत्मगतं जगत् । नाराणामयनं यस्मादित्याह श्रुति-
रात्मना ॥ १४ ॥
निर्विशेषं निराधारं निःसंकल्पं निरञ्जनम् । नारायणेतिशब्देन सर्वावस्थासु बोध्यते ॥
बृहन्तोऽस्मिन्गुणाः सत्यज्ञानानन्दादयो नृप। तस्माद्ब्रह्मेतिशब्देन सर्वावस्थासु बोध्यते॥
नारायणेति ब्रह्मेति परमात्मेति शिष्यते।मायातीतस्य नामानि नित्यानि विलसन्ति हि ॥
परमात्मेति विख्यातः प्रवेशाद्विष्णुरुच्यते । समावस्थामवष्टभ्य स्थितः सर्वस्य मानद ॥
कर्तृत्वपालयितृत्वसंहर्तृत्वगुणैर्युतः । स्वकृतान्नियमात्काले करोत्यवति हन्ति नः ॥१९॥
स एव सर्गकाले तु संप्राप्ते पुरुषोत्तमः । क्षोभयामास संसुप्तं पुरुषं प्रकृतिं पुनः ॥२०॥
साऽसूत त्रिगुणं क्षोभं तेरसूत महत्तरम् । महत्तत्त्वं महाभाग तत्रान्वेति यदृच्छया ॥
विशेषसंज्ञात्संभूतात्सविशेषः स उच्यते । कार्यो नारायणमयाद्व्याकृतोऽव्याकृतादयम्॥
नारायणाभिव्यक्तिस्तु बहुधा समजायत । अयनाद्व्यक्तभूतानां नरेष्वायतनादपि ॥२३॥
जलेषु शयनाद्वाऽपि नारायण उदीरितः । परमात्मादिशब्दानामेवमेवान्वयादिह ॥२४॥
विशेषे बहुनामानि सगुणानि भवन्ति हि । निर्गुणान्येव राजेन्द्र निर्विशेषे भवन्ति हि॥
महदादिषु कार्येषु महदादिकसंज्ञितः । भूतेषु भौतिकेष्वेकः प्राणेन्द्रियमनःसु च ॥२६॥
आत्मा समभवद्ब्रह्म वेदान्तैकविदो विदुः । एवं संकल्पमात्रेण सर्वं समभवत्पुरा ॥२७॥
बहुत्वमेवमापन्न एक एवाभवत्तु यः । सर्वेषां योनिरप्येष सर्वेषां च निधिस्त्वयम् ॥२८॥
सर्वेषामवधिश्चाऽऽत्मा सर्वेषां पुरुषोत्तमः । न ब्रह्मा न हरो नेन्द्रो न यमो वरुणो वसुः
न सूर्यो न शशाङ्कश्च नाग्निर्नाऽऽपो न वै मरुत्। न प्रजापतयश्चान्ये मनवो न मरुद्गणाः॥
न दिशो विदिशो नैव नान्तरिक्षं न वै क्षितिः । एको नारायणस्त्वासीदाधारः स्वाश्र-
योऽगुणः ॥ ३१ ॥
नित्यानन्तगुणोपेतो बीजभूतोऽव्ययोऽच्युतः । तस्माद्ब्रह्मा समभवद्धरोऽहं वासवो यमः

---

१ ख. °दि कर्मस्वभावयुक्तेषु स्वसत्तावत्सु कारणम् । चिदचित्सु समन्वेति तद्धारकतया मतः ॥° ।

वसुः सूर्यः शशाङ्कश्च वह्निरापो नभः क्षितिः । मनुः प्रजापतिमुखस्तस्मादेव व्यजायत ॥
तस्मात्पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् । यथाऽस्य शक्तिः प्रकृतिस्त्रिगुणा परमेश्वरी ॥
कोटिब्रह्माण्डभाण्डानां संश्रया कारणात्मिका । सच्छब्दवाच्या सर्गादौ साक्षाद्ब्रह्म-
स्वरूपिणी ॥ ३५ ॥

विकारो जायते तस्मात्सर्वोऽपि ब्रह्मसंज्ञितान् । देहरूपेण कार्येण सर्वान्व्याप्नोति पूरुषान् ॥
अतः प्रकृतिरात्मेति गीयते कार्यरूपिणी । विश्वस्मिन्सकलं वस्तु चेतनाचेतनं नृप ॥
विना प्रकृतिसंसृष्टिं विद्यते नैव किंचन । तथाऽस्य चेतना शक्तिः प्रकृतिर्जीवसंज्ञिता ॥
धात्री सर्वविशेषस्य प्राकृतस्य विशांपते । आ ब्रह्मभुवनाल्लोकानावृत्य प्रभया स्वया ॥
व्याप्य तिष्ठति सर्वत्र तस्मादात्मेति कथ्यते । अचेतनमिदं सर्वं चेतनस्य महामते ॥४०॥
शरीरभूतं विज्ञेयं नेङ्गते चेतनं विना । अण्वीं जीवकलामेतां प्रविश्य सकलां तनुम् ॥
प्रवर्तयति तेनैष विष्णुरित्यभिधीयते । वसत्यस्मिञ्शरीरस्थे वासुदेव इति स्मृतः ॥४२॥
अचेतनाद्बृहन्तोऽस्मिन्प्राणाः सन्ति नृपोत्तम । तेनास्य संज्ञा ब्रह्मेति जीवस्यापि विधी-
यते ॥ ४३ ॥

जीवो हि सच्चिदानन्दलक्षणः प्रकृतेः परः । अचेतना या प्रकृतिश्चतुर्विंशतिधा स्मृता ॥
शरीरभूता सा राजंश्चेतनायत्तवैभवा । चेतना प्रकृतिर्भिन्ना प्रतिदेहं व्यवस्थिता ॥४५॥
ज्ञानाकारेणैकरूपा परायत्तस्थितिर्हि सा । चेतनाचेतनं सर्वं शरीरं परमात्मनः ॥ ४६ ॥
परमात्मा स्वतन्त्रोऽयं राजन्सर्वेश्वरो हरिः । चेतनेषु च सर्वेषु चेतनोऽयं प्रजापतिः ॥
ब्रह्माऽस्माकं गुरुर्ज्ञेयः कृपापात्रं रमापतेः । समष्टिः सर्वजीवानां जनानां वारिधिर्यथा ॥
सोऽस्य नाभिहृदाम्भोजादाविर्भूतश्चतुर्मुखः । नायं साधारणो जीवः साक्षात्प्रतिनि-
धिर्हरेः ॥ ४९ ॥

उत्कृष्टाद्रजसो जातः संकल्पेनार्थसाधकः । सर्वजीवनिकायोऽसौ भगवत्प्रतिमो मतः ॥
प्रभावाद्यः स्वयं ह्येष पाद्मं कल्पमथासृजत् । स तु नारायणसुतो व्याप्तो ब्रह्माण्डविग्रहे
व्यष्ट्यात्मको यथा जीवः स्वशरीरे महामते । सर्वेषां हृदयज्ञोऽयं प्रेरकः सर्ववृत्तिषु॥५२॥
परमात्मा स्मृतो राजन्समष्टिवपुषो ननु । अस्य ब्रह्माण्डदेहस्य सत्तावृत्तियुतः पुमान् ॥
आत्मा चतुर्मुखो ज्ञेयः पूज्यो वन्द्यस्तु देहजैः । द्विपरार्धावसानोऽयं सर्वेषां वरदो मतः ॥
सर्वेश्वरः सर्वपतिः सर्वेषां च पितामहः । सर्वेभ्यो जीवजातेभ्यः स्वतन्त्रो नित्यवैभवः ॥
बृहन्तोऽस्य गुणास्तस्माद्ब्रह्मा चेत्यभिधीयते । ईश्वरो मुक्तिदः पुंसां तेजोगर्भः स्वरीश्वरः
वेदगर्भो वेदमुखो वेदसृग्वेदबोधितः । सर्ववेदान्तवाक्यानामतो ब्रह्मा गतिर्मतः ॥ ५७ ॥
अंशभूतो भगवतो महाभागवतोत्तमः । नारायणाश्रितोऽसीमो यतोऽयं ब्रह्मसूज्ञतः ॥
ततोऽयं विशतेऽण्डान्ते भक्त्या प्रकृतिवर्जितः । आश्रयान्तरनिर्मुक्तो नित्यानन्तगुणास्पदः
प्राप्यो भोग्योऽथ गम्यश्च सर्वेषां नृपसत्तम । प्रसादजो यथा ह्येष क्रोधजोऽपि तथा
ह्यहम् ॥ ६० ॥

तमसा घोररूपेण संहर्ता तत्प्रसादतः । पञ्चवक्त्रो महादेवो महाकायो महेश्वरः ॥ ६१ ॥
मृत्युरूपेण सर्वत्र व्याप्तोऽहं प्राकृतेषु च । यमरूपेण रौद्रेण शत्रुरूपेण भूपते ॥ ६२ ॥
कलयामि जगत्सर्वं भूतप्रेतगणाधिपः । आवयोर्न समस्तेन कुतोऽधिकतरस्ततः ॥ ६३ ॥

सदाश्रयत्वाद्धैर्यत्वात्स एव परतः परः । सर्वात्मा सर्वभर्ता च सर्वेशः सर्वसंश्रयः ॥
सदनन्तगुणाधारो मुक्तिदोऽयमुपासताम् । शरीरत्वाद्वयं सर्वे तस्येशस्य रमापतेः ॥
भीयामहेऽनन्य एव तत्त्वमस्यादिवाक्यतः । आत्मैव पर्युपास्योऽयं मोक्तुमिच्छद्भिरेव हि ॥
लक्षणैश्चास्य निष्पत्तिः कर्तव्या वेदवादिभिः । एते वयं महाभाग स्वस्य चेतसि नित्यशः
चिन्तयामो घनश्यामं योगमार्गविशोधिते । नारायणं श्रियोपेतं वनमालिनमव्ययम् ॥
बोधयन्तं च नो बुद्धिमनःप्राणेन्द्रियाणि च । भक्तानामात्मनो रूपं व्यञ्जयन्तं मनोहरम्
अभक्तानां मनोवृत्तेर्दूराद्दूरतरं मतम् । निश्चितं सर्ववेदेषु वैष्णवं परमं पदम् ॥ ७० ॥
गुणत्रयाद्यतीतं तद्व्यापकं हेयवर्जितम् । नात्र कालगतिर्ज्ञेया ह्येकरूपं सनातनम् ॥
शान्तं विकल्परहितं निर्विशेषमगोचरम् । नित्यानन्दमनौपम्यं चरमं वैष्णवं पदम् ॥
नातः परं प्रगन्तव्यं सर्वावधितया मतम् । यावन्न प्राप्यते राजन्भगवान्भूतभावनः ॥
प्राप्यं नाधिगतं तेन वृथैव भ्रमता सता । विभूतयो वयं सर्वे ब्रह्माद्याः सकलेश्वराः ॥
प्रविशामो मुहुस्तस्मिन्सरितः सागरे यथा । केवलं नामरूपाभ्यां बुद्बुदा इव वारिधौ
उत्पद्यन्ते प्रलीयन्ते कर्मवातेरिता मुहुः । परतन्त्रा वयं सर्वे वाक्तन्त्र्या विनियोजिताः ॥
न शक्नुमो महाराज दातुं भोक्तुं मनागपि । वहामो हि बलिं तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे
कालरूपेण यो लोकान्ग्रसते निरनुग्रहः । वीक्षणाद्यस्य जायन्ते ब्रह्माण्डानां च कोटयः
संलीयन्ते च संकोचाज्जलेषु लवणं यथा । चतुर्धाऽपि क्षयो यस्मिञ्जायते परमेश्वरे ॥
तमिमं प्रणताः सर्वे विसर्गोऽपि यतो मतः । जीवोऽयं विशतेऽव्यक्तेऽव्यक्तं च परमात्मनि
परमात्मा निजे रूपे लीनमादाय तिष्ठति । व्यक्ताव्यक्तं विनिर्मुच्य यदा भागवतो भवेत्
अभ्येति वैष्णवं धाम यतो नाऽऽवर्तते पुनः । यावत्प्रकृतिसंसर्गो राजञ्जीवस्य तिष्ठति ॥
तावन्न प्राप्यते ब्रह्म स्वाधिष्ठानमनामयम् । अटन्तु सर्वतीर्थानि पठन्तु सकलागमान् ॥
यजन्तु निखिलान्यागान्नाऽऽप्नोति परमं पदम् । न विद्या हीयते राजन्विना भक्तिं जनार्दने
आकारत्रयसंपन्ना या भक्तिः प्रोच्यते बुधैः । स्वरूपविस्मृते राजन्यो दोषः समपद्यत ॥
कथं तस्य निरासः स्याद्विना विष्णुपदाश्रयात् । तपोयोगव्रतादीनां फलमेकं विनिश्चितम्
गोविन्दचरणाम्भोजे यदि भक्तिः प्रजायते । तपसा सर्वसामर्थ्यं जायते नृपसत्तम ॥
न वैकुण्ठपदाम्भोजरतिलेशो भवेदिह । अनुग्रहो यदा विष्णोर्जायते हेतुवर्जितः ॥८८॥
तदा हि जायते काचिद्रतिर्नित्यानपायिनी । भक्त्या तया मलं राजन्निर्दहेदात्मनो यदा
स्वरूपं भासते तस्य मायासंसर्गवर्जितम् । ज्ञानरूपमनौपम्यमसंकुचितवैभवम् ॥ ९० ॥
निर्मलं सत्यसंकल्पं सदेकरसमक्षरम् । परसाम्यं गतं विष्णोर्भोग्यसाम्यमपि ध्रुवम् ॥९१॥
देवाः समुपतिष्ठन्ति संकल्पादेव भूपते । तदा स केवलीभावं संप्राप्तो भविता मुनिः ॥
परभक्त्या पुनः सैव ह्यात्मस्थं विश्वकारणम् । नारायणं जगन्नाथं सर्वकारणकारणम् ॥
स्वाधारं स्वाश्रितं नित्यमेकरूपमनामयम् । स्वयंज्योतिः स्वयंधाम स्वतन्त्रं पुरुषोत्तमम्
परमं पदमाप्नोति भक्त्या नान्यत्तु साधनम् ॥ ९५ ॥

राजोवाच—

परमं शरणं विष्णोः प्राप्यं भोग्यं निरूपितम् । परमत्वं कथं तस्य लक्षणं वद शंकर ॥

---

१ ख. °था इति मे ना° ।

श्रीशिव उवाच—

प्रकृतिः पदमेकं तु प्राकृतं कथितं तु तत् ॥ १७ ॥
प्राकृतं रूपमाप्नोति यत्राऽऽसक्तोऽयमक्षरः । नावेति स्वात्मनो रूपं शरीरं परमात्मनः
देहोऽहमिति संस्थानलक्षणं प्राकृतं पदम् । आत्मैवाहं न देहोऽहं द्वितीयं पदमात्मनः ॥
देहादिवासनाव्याप्तं मलिनं तत्प्रकीर्तितम् । शुद्धरूपं तृतीयं तत्केवलं ज्ञानलक्षणम् ॥
कैवल्यं प्राप्यते यत्र संप्राप्तः पुरुषो नृप । परमं तु पदं ब्रह्म वैष्णवं परिकीर्तितम् ॥
स्वाधारभूतमात्मानं निर्गुणं बोधलक्षणम् । यं प्राप्य भूपते मुक्ता भवन्ति मुनिसत्तमाः॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे रुद्रगीतायां तत्त्वनिश्चयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥४२५१॥

अथ चतुर्थपादे सप्तमोऽध्यायः ।

राजोवाच—

कथं स्थानत्रयातीतं चतुर्थं परमं पदम् । समभ्येति दयासिन्धो वद नो वदतां वर ॥ १ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

कर्म ज्ञानोपासनं च भगवत्प्राप्तिसाधनम् । कथितं सर्ववेदेषु पुराणागमवर्त्मसु ॥ २ ॥
नारायणात्मकं कर्म कर्मबन्धनिवर्तकम् । मुमुक्षूणां सदा सेव्यं ज्ञानैकसदृशं हि तत् ॥
यत्कर्तृत्वाभिमानेन फलमुद्दिश्य वा कृतम् । बन्धकं नृपशार्दूल कर्मिणामेव कीर्तितम् ॥
न तद्ब्रह्मात्मकं कर्म स्वज्ञानजनितं हि तत् । दुष्टं क्षरफलं सर्वं जन्मकर्मैकसाधनम् ॥५॥

राजोवाच—

यदज्ञानकृतं कर्म सफलं दृश्यते हि तत् । वद नो ज्ञानरूपं तद्येन बन्धनिवर्तनम् ॥ ६ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

ज्ञात्वाऽऽत्मानं सदानन्दलक्षणं बोधरूपिणम् । गन्तव्यमेकरूपं च परिणामादिवर्जितम्॥
चिन्मयं भगवद्व्याप्तं भगवच्छेषवैभवम् । नित्यमक्षरमव्यक्तमजमव्ययमुज्ज्वलम् ॥ ८ ॥
देहादिकृतनानात्वरहितं निर्गुणं परम् । विकारवर्जितं ज्ञानप्रकाशपरिपूरितम् ॥ ९ ॥
बद्धं प्रकृतिसंयोगादल्पज्ञमसुखात्मकम् । विज्ञायाऽऽत्मानुभूत्यर्थमविद्याकर्मशान्तये ॥
नारायणाज्ञया नित्यनैमित्तिकमथाऽऽचरेत् । स्ववर्णाचारतः प्राप्तं निवृत्तान्यप्रयोजनः ॥
सर्वत्रानुगतं ब्रह्म नारायणमनुस्मरेत् । शरीरत्वाद्भगवतश्चेतनस्य जडस्य च ॥ १२ ॥
न तदस्ति जगत्यस्मिंश्चेष्टते श्रीहरिं विना । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं चिदचिदात्मकम् ॥ १३ ॥
आत्मन्यग्नौ हविष्ये च यष्टव्येषु कुशेषु च । मन्त्रे चरुपुरोडाशे ब्रह्मात्मत्वं विभावयेत् ॥
कर्तृत्वं फलसंयोगं कृतं मे कर्म एव च । हित्वा त्रयं प्रकुर्वीत कर्म ब्रह्मात्मकं त्विदम् ॥
ज्ञानरूपमिदं कर्म कर्मबन्धविमुक्तिकृत् । यावदात्मस्थितिस्तावदनुष्ठेयं विपश्चिता ॥
अकर्तृत्वस्य रूपस्य संधानादत्र कर्मणि । व्यापिनो वासुदेवस्य स्वरूपस्यानुचिन्तनात् ॥

---

१ ख. °ल कर्म तत्परिकी° । २ ख. स्वत्वं कर्मण ए° ।

भोग्यत्वस्याऽऽत्मरूपस्य स्वेतरानित्यभावनात् । कृतं ज्ञानात्मकं कर्म न बन्धाय भवि-
ष्यति ॥ १८ ॥
स्वर्गादिवन्नाऽऽत्मगतिः फलं नाशाय हि स्मृतम् । नोत्पद्यते नवं किंचिदात्मनोऽस्य
नृपोत्तम ॥ १९ ॥
नातः कर्मफलं ह्यात्मा किमात्मा ज्ञानकर्मणा । आत्मान्तरायकं दुष्टं कर्मानेन निवार्यते॥
ज्ञानमात्मस्थितिं विद्धि रागद्वेषादिसंक्षयम् । नेङ्गते देहबुद्ध्या तु मनाङ्मानापमानयोः
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः स्वात्मसुखास्पदम् । ज्ञानैकाकारमात्मानमनुपश्यति सर्वतः ॥
मायामात्रमिदं सर्वं देहं देहानुगं च यत् । हेयबुद्ध्या न गृह्णीयाद्राजन्नात्मस्थितो नरः ॥
नास्य कर्म महाराज कर्तव्यमवशिष्यते । स्वात्मप्राप्तौ महाभाग सर्वयत्नविवर्जितः॥२४॥
परकीयमिवाऽऽत्मीयं देहं यो मनुते पुमान् । न तत्र युज्यते हर्षशोकहेतोरुपस्थितौ ॥
अयमेव स्थितप्रज्ञो गुणातीतो मतो बुधः । ज्ञानयोगरतः साक्षादात्मभूतः स केवलः ॥
ब्रह्मभावमनुप्राप्तः स्वात्मन्येव नरेश्वर । गुणो हि गुणिना भिन्नो यथा नैवार्हति स्थितिम्
अहमेवं ब्रह्मणाऽस्मीत्यभेदमनुसंस्मरेत् । एवं ज्ञानी यदाऽऽत्मस्थमात्मानमनुपश्यति ॥
आत्मस्थं परमं प्रेष्ठं नारायणमनामयम् । प्रीत्याऽतिशयभावेन क्षणमेकं न मुञ्चति॥२९॥
दर्शनैकसमे ध्याने परप्रेमास्पदं हरिम् । ध्यायेदनन्यभावेन सा भक्तिः परमा मता॥३०॥
उक्ता भागवती भक्तिरखण्डस्मृतिलक्षणा । तयाऽऽत्मानं हरिः साक्षात्संदर्शयति भूमिप
भक्त्या केवलया ग्राह्यो भगवाञ्जलजेक्षणः । अनन्तनित्यनिःसीमकल्याणादिगुणास्पदः
सर्वाधारः सर्वशेषी दिव्यमङ्गलदेहभृत् । शङ्खचक्रगदापद्मधारिचारुचतुर्भुजः ॥ ३३ ॥
प्रियोऽयं परमस्तस्य तथाऽयं परमप्रियः । नैनमाकाङ्क्षते त्यक्तुं न चायं तमधोक्षजम् ॥
एवं परानुरागेण जाता भक्तिः परस्परम् । परा काष्ठेयमादिष्टा भक्तानां नृपसत्तम ॥
देहाभिमाने निर्मुक्ते तथाऽऽत्माभिमतिर्गता । केवलं परमात्मात्मभावो भागवतो मतः ॥
चञ्चलं चाति राजेन्द्र मनो दुर्निग्रहं धिया । निरोधाय मता तस्य धारणा शास्त्रपारगैः॥
दोषबुद्धिं च सर्वत्र मायामात्रे नरेश्वर । अमायिके चाऽऽत्मनि च सुखमात्यन्तिकं
स्मरेत् ॥ ३८ ॥
परा काष्ठा तु भूपाल परमात्मनि संस्थिता । ज्ञानाभ्यासातिरिक्तेन मनसा नाधिगम्यते
यो विज्ञायाभ्यसेद्राजन्कर्मणोपासनेन वा । ध्यानेन सोऽश्नुते सम्यगात्मानं प्रकृतेः परम्
सुकरः कर्मयोगो हि श्रद्धामात्रमपेक्षते । अदृश्यमानं तत्तत्त्वमनुसंधाय चेतसा ॥ ४१ ॥
इष्टार्थेन क्रियां कुर्वन्न प्रमाद्यति कर्हिचित् । चेतसो बाह्यवृत्तित्वाज्ज्ञानस्य सहकारिता
पूर्तेष्टेति द्विधा प्रोक्तं कर्म निष्कामलक्षणम् । कूपारामादिकं पूर्तमिष्टं ज्ञानादिलक्षणम्॥
अग्नौ वा स्थण्डिले वाऽपि प्रतिमायामथापि वा । यजनं विविधैर्मन्त्रैरिष्टिरेषा प्रकी-
र्तिता ॥ ४४ ॥
फलमेषां परित्यज्य ज्ञानेन सहकारिणा । नित्यं कर्म प्रकर्तव्यं तत्र भागवतं पुनः॥४५॥
उद्दिश्य वासुदेवं च लक्ष्मीकान्तं धराधिप । सात्त्विकैर्द्रव्यमन्त्रैश्च तादृशैरपि भूसुरैः ॥
राजसैस्तामसैर्नैव कर्तव्यं कर्म सात्त्विकम् । मुमुक्षुणा महाभाग चेतसः शान्तिमिच्छता
विष्णोर्निकेतनं चैव पञ्चकालोपसर्पणम् । वापीकूपप्रपारामतडागादिप्रवर्तनम् ॥ ४८ ॥

अन्तर्यामिधिया विष्णोर्व्यापकत्वमनुस्मरन् । सर्वतश्चोपकुर्वीत वैष्णवेषु विशेषतः ॥
विप्रेषु सुरवर्येषु नारायणविभूतिषु । हरिबुद्ध्या समभ्यर्चेद्राजन्नारायणात्मकः ॥ ५० ॥
एवं ज्ञानात्मकं कर्म सुकरं प्रतिबोधितम् । दुष्करे ज्ञानयोगे तु मनःशान्तिरपेक्षिता ॥
तत्राङ्गप्राणसंरोधो योगेनैव विशीयते । अपेक्षितो मुमुक्षूणामात्मतत्त्वमभीप्सताम् ॥५२॥
यमैश्च नियमैश्चैवाप्यासनप्राणरोधनैः । प्रत्याहारध्यानधृतिसमाधिभिरभीक्ष्णशः ॥ ५३ ॥
मनो निगृह्यते राजन्निन्द्रियं धारणाश्रये । निरुध्य परमोपायैः स्थूले भागवतस्तनौ ॥
धारयेत्प्रथमं राजन्यावत्सूक्ष्मे प्रवर्तते । सूक्ष्मे भगवतो रूपे स्थिरां सत्त्वं प्रसीदति ॥५५॥
सूक्ष्मं तु भगद्रूपमन्तर्यामितया स्थितम् । हृत्पुण्डरीके विमले सर्वेन्द्रियविकाशकम् ॥
तेजोमयं चतुर्बाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् । पीताम्बरधरं भास्वत्कुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥
रुचिरौष्ठपुटं चारुदशनावलिलालितम् । कृपया प्रणतं भक्तं वीक्षयन्तं मुहुर्मुहुः ॥ ५८ ॥
शान्तमानन्दनिलयं श्रीदेवीपरिसेवितम् । वाङ्मनोगोचरं दिव्यं गुणत्रयविवर्जितम् ॥
एतद्धारणया ध्वस्तमायावरणविभ्रमः । ब्रह्मानन्दैकनिलयमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ६० ॥
आत्मानन्दैकनिलयो निवृत्ताशेषवासनः । स्वात्मभूते हरौ साक्षाद्रतिमाप्नोति पुष्कलाम्
उपेक्षितान्यतत्साम्यभोगैश्वर्यमहोदयः । आप्नोति विरजं ब्रह्म कार्यान्ते नृपसत्तम ॥६२॥
विमोक्षकाले संप्राप्ते कायस्य विगतामयः । प्राणायामबलेनैव स्वात्मानं चोर्ध्वमुन्नयेत् ॥
बाह्यस्थानेषु विश्रान्ते मूर्ध्नि निर्भिद्य निर्गते । सुषुम्नावर्त्मना मुक्तो बहिर्निष्क्रमते मुनिः ॥
अर्चिरादिभिरानीतो याति सूर्यपथा पुमान् । निर्दग्धवासनादेहः सूक्ष्मरूपमुपेत्य सः ॥
प्रयाति ब्रह्मणो लोकं पूजितः पथिवासिभिः । महाभागवतो नूनमिति बुद्ध्या विरञ्चिना
कृतोत्सवेन राजेन्द्र धन्योऽहमितिवादिना । ततश्चोर्ध्वं प्रयातीह निवृत्ताशेषवासनः ॥
भूतसूक्ष्माणि भूतानि मनोदेवानतीत्य सः । सायुज्यं तत्र तत्रायं क्रमादनुभवन्नसौ ॥
त्रिविधां प्रकृतिं हित्वा महत्तत्त्वमतीत्य च । प्रकृतिं चानिरुद्धादीनतीत्य भगवत्प्रियः ॥
प्रयाति पार्षदैर्नीतस्तद्विष्णोः परमं पदम् । यतो नाऽऽवर्तते भूयो यत्र कालबलं न हि ॥
द्वेषादिरहितं साक्षाद्धाम भागवतं महत् । निर्गुणं निर्मलं शान्तं निर्गुणोऽयं विशेत्पुनः ॥
परमात्मसुखास्वादो राजन्नास्ते निरन्तरम् । यत्सुखास्वादकोट्यंशो ब्रह्मादीनां न विद्यते
कोटिकोट्यंशलेशेन कृतकृत्यविभाविनः । वयं तु तत्पदं राजंश्चिन्तयामो निरन्तरम् ॥
प्राणायामस्थिताः सर्वे स्वाधिकारेषु सर्वदा । धन्या भागवता लोके सद्यः श्रीकान्त-
विष्टरम् ॥ ७४ ॥
प्रयान्ति नृपशार्दूल परमैकान्तिनोऽमलाः । योगिभ्यश्चाधिकाः प्रोक्ताः परमैकान्तिनो
नराः ॥ ७५ ॥
विना योगं विना कर्म विना साधनकोटिभिः । निर्हेतुककृपालेशाद्धरिणा वीक्षिता नृप
एकान्तभावोपगता यान्ति सद्यो हरेः पदम् ॥ ७७ ॥

राजोवाच—

परमैकान्तिनो देव कीदृशाः सन्ति मे वद । शिष्योऽहं त्वां प्रपन्नोऽस्मि कैलासकृतकेतन

---

१ स्व° । २ स° ।

श्रीरुद्र वाच—

योगादिकारणं नैव विद्यते नृपसत्तम । अन्यथा चेद्वयं सर्वे तथाभूता भवेम हि ॥ ७९ ॥
यमेव वीक्षते साक्षाद्भगवान्पुरुषोत्तमः । स एव लोके भवति ह्येकान्ती नृपसत्तम ॥
नारायणार्थनिर्मुक्तदारपुत्रधनादयः । अनित्यलोकसंबन्धदेहदेवान्तरस्पृहाम् ॥ ८१ ॥
भोगमोक्षस्पृहां हित्वा हित्वा चान्यार्हशेषताम् । नारायणं प्रपन्ना ये नारायणपरायणाः
भगवद्रससंविद्धहृदया दीनवत्सलाः । नारायणमृते कर्म न कुर्वन्ति मनागपि ॥ ८३ ॥
हरेः संबन्धिनं हित्वा भोजनादिक्रियादिषु । सङ्गो न विद्यते येषां दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥
नानिवेदितमश्नन्ति न वसन्ति मनागपि । मनसा वचसा विष्णोर्नाममन्त्रैकजल्पकाः ॥
न च मन्त्रान्तरं येषां न व्रतान्तरसेवनम् । न फलान्तरजिज्ञासा न देवान्तरदर्शनम् ॥
नान्यशेषस्य ग्रहणं फलादेरपि भूमिप । नान्यवेषानुकरणं नान्यपर्वानुमोदनम् ॥ ८७ ॥
नान्योत्सवावलोकं च नान्ययात्राप्रवर्तनम् । नान्यव्रतानुचरणं नान्यासक्तिर्मनागपि ॥
नान्यार्थं जीविका कार्या नान्यार्था पाकसंक्रिया । नारायणमृते राजन्सर्वेषामात्मदैवतम्
देहयात्राभरन्यासं कुर्यान्मातरि बालवत् । वासुदेवे भगवति स्वाधिष्ठाने नियोक्तरि ॥
स्वस्य सर्वभरन्यासं कृत्वोपासनमाचरेत् । भृत्यः स्वामिनि तस्याऽऽज्ञां पालयत्यनुवा-
सरम् ॥ ९१ ॥
सेवाभङ्गस्य चिन्तैका न चिन्ता स्वात्मरक्षणे । वृत्तिं दास्यति विश्वासः सद्भृत्यस्य
यथा तथा ॥ ९२ ॥
वासुदेवैकनिलयो वासुदेवैकसंश्रयः । सेवां कुर्वन्भगवतो वृत्त्यर्थं नावसीदति ॥ ९३ ॥
येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः । मयूराश्चित्रिता येन स मे वृत्तिं विधास्यति
गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्ध्यायन्स्तवन्भुञ्जन्पिबन्नृप । नारायणेति वागेषा जिह्वाग्रे वर्तते सदा ॥
आब्रह्मजीवलोकेषु हरिसंबन्धवर्जिते । देवे नरे च तिर्यक्षु स्वबुद्ध्या नार्पयेन्मतिम् ॥
संबन्धो द्विविधो विष्णोर्वस्तुमात्रेषु विद्यते । साधारणो हि राजेन्द्र तथाऽसाधारणो मतः
चतुर्विधेषु भूतेषु तदात्मत्वेन मानद । तज्जन्यत्वेन वा ज्ञेयस्तदाधारतया हि सः ॥ ९८ ॥
साधारणो हि संबन्धो न च संसारनाशकः । दासत्वेन च संबन्धो द्वितीयो मोचको मतः
तापादिपञ्चसंस्काराद्यो जातो जगतीपते । तदनन्यार्हशेषत्वमात्मनो ह्यनुभावनम् ॥
तत्संबन्धानुसंधानं तनुवाक्कायमानसैः । नेदं साधनसंसिद्धं किं तु निर्हेतुकी क्रिया ॥
सर्वतो मनसो राजन्निःसङ्गत्वं प्रजायते । विना योगसमाधिं हि केवलं कृपया हरेः ॥
दृष्ट्वा हि खलु राजेन्द्र लोकरीतिमनुत्तमम् । वैराग्यं सर्वभावेषु राजञ्जायेत पुष्कलम् ॥
दाराः सुताः प्रियाः प्राणा राज्यं यद्यद्वैष्णवम् । न प्रियाणि भवन्तीह कामिनः
कामिनीं विना ॥ १०४ ॥
इयमात्यन्तिकी राजन्भक्तिर्गोविन्दपादयोः । प्रसादेनैव संसाध्या सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥
यस्यानुग्रहमात्मीयमाकाङ्क्षति दयानिधिः । तस्यैवैकान्तिकी प्रीतिर्जायते नान्यसा-
धना ॥ १०६ ॥
प्रतिज्ञातं भगवता शृणु राजन्यसत्तम । परमैकान्तिकोपायः स्वहस्ते विधृतो यथा ॥

---

१ ख. °न्ति मृषा क्षणम्°। २ ख. °तु या वै हरेः कृप°।

किं ब्रह्मेति पुरा पृष्टे श्रुतिरेवोत्तरं जगौ । यतो भवन्ति भूतानि येन जीवन्ति सर्वतः ॥
यत्प्रयन्ति विशन्तीति तद्ब्रह्मेत्यवधार्यते । लक्षणं ब्रह्मणस्तावच्छ्रौतं भवति भूमिप ॥

राजोवाच—

सत्यं भवति देवेश लक्षणं श्रुतिबोधितम् । एतैस्तु लक्षितं ब्रह्म लक्ष्यं भवति यागिनः ॥
अदृष्टो भवति द्रष्टा विज्ञातोऽज्ञात एव च । अश्रुतो भवति श्रोताऽमतो मन्ता प्रकीर्तितः
अकर्तैव तथा कर्ता ह्यधर्ता धारको मतः । अभोक्ता सर्वमश्नाति निर्विशेषो विशेषवान्
यद्यद्विलोक्यते तुच्छं सर्वं मिथ्येति गीयते । अतोऽस्य कारणं ब्रह्म ह्यकर्तैव निरूपितम्॥
अकर्तृत्वं तु देवेश लक्षणं प्रतिभाति मे । रूपं च लक्षितं तत्र धारणाऽपि भविष्यति ॥
निर्विशेषं निराधारं निर्गुणं च निरञ्जनम् । इत्येवं भावना साक्षाद्धारणं गिरिजापते ॥
किं न स्यादिति मे शङ्का जायते सुदृढा प्रभो । तां निवर्तय सद्युक्त्या यदि योग्योऽस्मि भावितुम् ॥ २४ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

स्वातन्त्र्येणास्य भो द्रष्टा श्रोता मन्ता च विद्यते । अतो विशेष्यते राजन्नेतैरेव विशेषणैः
अयं यमनुगृह्णाति परमात्मा सनातनः । स एव तं विजानाति यास्यत्यखिलसंश्रयम् ॥
मन्ता स एव भवति नान्यो राजन्कदाचन । प्रसादादेव देवस्य विशेषो ह्यवधार्यते॥२७॥
आत्मत्वात्सर्वभावानामन्तः सूक्ष्मस्वरूपतः । प्रविष्टः पुरुषश्रेष्ठस्तस्मान्नैवोपलक्ष्यते ॥२८॥
शरीरभूतमखिलमात्मानं पुरुषोत्तमम् । न विजानाति राजेन्द्रेत्याहुर्माध्यंदिनास्तु तम् ॥
यः पृथिव्यादिवाक्येषु चिदचित्सु विशांपते । आकाशवत्समन्वेति तदेतदवभासयन् ॥
अदृष्टो ह्यात्मरूपत्वाद्द्रष्टा भवति चिन्तय । पारतन्त्र्यस्वभावत्वादनयोर्दृष्टिदृश्ययोः ॥
द्रष्टा न चेतो भो राजन्यं विना प्रभवत्यलम् । अतो द्रष्टा हरिः साक्षाद्यथा वीणारवो मतः
अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु । अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः ॥
सर्वत्र सर्वभूतोऽयं तथाभूतो विराजते । द्रष्टाऽप्यदृष्टो राजेन्द्र दृश्यते चापि पश्यताम् ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥
यदा पश्यः पश्यतेति श्रुत्वा दृश्यत्वमच्युत । प्रसादेनैव जायेत विष्णोरेवावलोकनम् ॥
सर्वात्मत्वेन सर्वेषां रूपत्वेन च तत्त्वतः । विशेषरूपविज्ञानं दर्शनं नृपसत्तम ॥ ३७ ॥
विशेषं रूपविज्ञानाद्भिद्यते ग्रन्थिरात्मनः । छिद्यन्ते चापि कर्माणि क्षीयन्ते सर्वसंशयाः
स्वरूपं वैभवं शक्तिबलपौरुषमस्य च । साकल्येन न संश्रोतुं शक्यते नृपसत्तम ॥ ३९ ॥
अश्रुतो नाश्रुतस्तावद्वाक्यैर्वेदान्तसंभवैः । तं त्वौपनिषदं देवं पृच्छामीति श्रुतेर्बलात् ॥
इयत्तया मितिर्नास्ति तस्मादुक्तोऽमितो यतः । यं विना मीयते नैवमिदमेतच्चराचरम् ॥
आविर्भावस्तिरोभावः सूक्ष्मरूपेण संस्थितिः । यस्मिन्नाभाति विश्वस्य स चाऽऽधारतया मतः ॥ ४२ ॥
आनन्त्याख्यो विशेषोऽयमाधाराख्यस्य भूपते । न मितो वासुदेवस्य तस्मादमत उच्यते॥
विज्ञातं स्याद्यतः सर्वं स्थूलसूक्ष्मतया स्थितम् । कस्तमन्यो विजानीयादविज्ञातस्ततः स्मृतः ॥ ४४ ॥
ईशोऽस्ति सर्वजगतो न गोप्ता त्वस्य भासते । अदृश्यस्यापि राजेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः॥

१ ख. °ह्य कर्त्रेवेति नि° । २ ख. 'दृष्टः स्वात्म° । ३ ख. °म् । तस्याऽऽत्म° ।

अश्रुतो नाश्रुतस्तावद्वाक्यैर्वेदान्तसंभवैः। तं त्वौपनिषदं देवं पृच्छामीति श्रुतेर्बलात्॥
इयत्तया मितिर्नास्ति तस्मादुक्तोऽमितो यतः। यं विना मीयते नैवमिदमेतच्चराचरम्॥
आविर्भावस्तिरोभावः सूक्ष्मरूपेण संस्थितिः। यस्मिन्नाभाति विश्वस्य स चाऽऽधार-
तया मतः॥ ४८॥

आनन्त्याख्यो विशेषोऽयमाधाराख्यस्य भूपते। न मितो वासुदेवस्य तस्मादमित उच्यते
विज्ञातं स्याद्यतः सर्वं स्थूलसूक्ष्मतया स्थितम्। कस्तमन्यो विजानीयादविज्ञातस्ततः
स्मृतः॥ ५०॥

ईशोऽस्ति सर्वजगतो न गोप्ता स्वस्य भासते। अदृश्यस्यापि राजेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः
यथाऽहमिति भूतानां प्रतीतिः खलु भूपते। अद्य प्रसूतादारभ्य चाऽऽशतान्तात्प्रतीयते॥
तथातिपामरेणापि प्रोच्यते पुरुषोत्तमः। विज्ञात एव राजेन्द्र प्रतीत्याऽनुभवेन च॥
यथाऽन्यन्नास्ति वाक्येन शून्यमाकाश एव हि। परिस्फुरति सर्वेषां भूप जानीहि सर्वतः
आकाशमस्तीति पुनश्चोत्तरं किं न दीयते। विशेषास्फुरणात्तात तद्भाय इह युज्यताम्
देहादिप्राणमनसां सहैवाहंकृतेर्ग्रहः। विशेषाग्रहणात्स्वस्य तद्भाय इह युज्यताम्॥५६॥
नाहमन्यो नचाऽऽत्मानो विशेषः परजीवयोः। अज्ञसर्वज्ञरूपेऽन्यो विशेषोऽपि न गृह्यते
जीवस्य कर्मकर्तृत्वं कर्मणा प्राक्तनेन हि। तथा हरेर्न कर्तृत्वं कर्मलेपो न विद्यते॥ ५८॥
तेन कर्ता महीपाल परमात्माऽयमीरितः। प्रकृतेरपि कर्तृत्वं यदायत्तं रमापतेः॥ ५९॥
रमापतेस्तथा नैव ह्यकर्ता तेन माधवः। न कर्ता माधवो ज्ञेयः श्रुतिस्मृतिविरोधतः॥
कर्तृत्वं वास्तवं पुंसो वासुदेवस्य भूमिप। उभयोः परतन्त्रत्वात्कर्तृत्वं नोपपद्यते॥
अज्ञानेन यथा धर्ता देहस्य पुरुषो मतः। देहोऽहमभिमानेन न तथा पुरुषोत्तमः।६२॥
धर्ता विशेषणीभूतचिदचिद्देहयोर्हरिः। विधृतिः सेतुरूपेण श्रुतिराह विशांपते॥ ६३॥
अवश्यभोक्ता जीवः स्याद्राजन्स्वीयस्य कर्मणः। फलं शुभाशुभस्यातः संसारेऽस्मि-
न्निबध्यते॥ ६४॥

अप्राकृतस्य भोक्ताऽयं भक्त्या भक्तार्पितस्य च। हेयप्राकृतरूपो यो विशेषस्तेन वर्जितः
महदादिविभेदेन कार्यावस्थासु रूपतः। स्वानन्तशक्तियोगेन नित्यः स्वाभाविकस्तु यः
हेयांशवर्जितो राजन्विशेषस्तेन संयुतः। चिदचिच्छब्दवाच्यो यो विशेषणतया स्थितः
सर्वावस्थाश्रयस्तस्मिन्विशेष्ये परमात्मनि। विशेषः सर्वकालेषु न निवर्तेत कर्हिचित्॥
धारकः प्रेरको भर्ता सर्वस्यास्य प्रकाशकः। सदनन्तगुणावासः श्रीभर्ता मोक्षकृत्स्वयम्
अन्यव्यावर्तकानेकविशेषणविशेषवान्। विभाति भगवानेको निर्विशेषो न भूमिप॥६४॥
अनादिवासनाबद्धो जीवः संकुचितस्मृतिः। विशेषं वासुदेवस्य न जानाति कृपां विना
अयं यमनुगृह्णाति स्वाङ्गीकर्तुमिहेच्छति[1]। शास्त्रसङ्गो भवेत्तस्य सदाचार्यस्य संनिधौ॥
विशेषं तस्य विज्ञाय तत्राऽऽरोप्य मनो धिया। विमुक्तो भवति क्षिप्रं जन्मसंसारबन्ध-
नात्॥ ७३॥

सदैकरूपाभावात्तु जगन्मिथ्येति गीयते। न मिथ्याऽन्यादृशं नैव भ्रमो रज्जुभुजङ्गवत्॥
राजन्कार्यस्य मिथ्यात्वं नैर्गुण्यं परमात्मनः। आभासवादो जीवस्य पाषण्डैरुपकल्पितः

१ ख. °ति यमङ्गीकर्तुमिच्छति°।

नैतद्विश्वसनीयं ते मयोक्तमपि मायया । आज्ञया वासुदेवस्य मोहनाय सुरद्विषाम् ॥
प्रवर्तितमसच्छास्त्रमयथार्थस्य शासनात् । तर्कसिद्धाद्विशेषेण तामसानां प्रियं हि तत् ॥
अयं वेषो महाभाग जटाभस्मास्थिकल्पितः । श्मशाननिलयावासोऽमेध्यभोगो मदाश्रितः
तामसं सर्वमेतद्धि स्यादिष्टं पिशिताशिनाम् । नारायणसमत्वेन देवतान्तरचिन्तनम् ॥
मायाविद्याविभागेन चेशजीवविकल्पनम् । मायाविद्याविनाशे तु नेशो जीवो न विद्यते
यथा घटमठाभावे तथाऽऽकाशो न विद्यते । बन्धमोक्षौ भ्रमः स्यातां न स्यातामीशजीवकौ ॥ ८१ ॥
निर्विशेषं निराभासं ब्रह्म निर्धर्मकं तथा । ध्याता ध्यानं न ध्येयं हि त्वस्ति नास्तीति नैव हि ॥ ८२ ॥
अनिर्वाच्या हरेः शक्तिर्मिथ्या मायेति पार्थिव । मायावादमिदं शास्त्रं मायामोहप्रवर्तितम् ॥ ८३ ॥
सात्त्वतैर्नाऽऽदृतं सद्भिर्ज्ञात्वा मोहनमात्मनः । मुमुक्षुभिर्न संधार्यं न श्राव्यं मुक्तिमिच्छताम् ॥ ८४ ॥
पाखण्डमयथार्थं च श्रुतिस्मृतिविरोधतः ॥ ८५ ॥

गौतम उवाच—

निर्विशेषे महादेव विशेषोऽयं भवेद्यदि । को दोषः स्यादुमाकान्त वद मे वदतां वर ॥८६॥

श्रीरुद्र उवाच—

निर्विशेषं प्रवदतां भवतां कोऽयमाशयः । निर्विशेषे विशेषस्तु मतो व्यावर्तको न वा ॥
आद्ये व्यावर्तको धर्मो निर्विशेषेऽपि सिध्यति । द्वितीयो निर्विशेषोऽपि न सिध्यति महामते ॥ ८८ ॥
अव्यावृत्तेर्विशिष्टस्तु निर्विशेषः किमुच्यताम् । निर्विशेषं न वस्त्वस्ति सदसत्स्वपि किंचन
लक्ष्यं लक्षणनिर्दिष्टं सर्वं भवति गौतम । व्यावर्तकत्वं सर्वत्र स्वेतरस्य द्विजोत्तम ॥९०॥
सधर्मकत्वं संसिद्धं तेन सर्वत्र सर्वदा । आधारं सर्ववस्तूनां भासकानां च भासकम् ॥
ब्रह्मवस्तु कथं ब्रह्मन्निर्विशेषं भवेदिदम् ॥ ९१ ॥

गौतम उवाच—

सर्वस्य सविशेषत्वात्सधर्मत्वात्कृपानिधे । सर्वतो हि विजातीयमुक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥
अतो निर्धर्मकं ब्रह्म निर्विशेषं विनिश्चितम् । सविशेषस्य नष्टत्वं दृष्टं प्रत्यक्षतो मया ॥

श्रीरुद्र उवाच—

विशेषस्यैव विप्रेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः । विजातीयत्वमाख्यातं विशेषादन्यनिष्ठितात् ॥
सर्वेतरविजातीयविशेषेण विशेषितम् । सर्ववेदान्तसिद्धान्तसंसिद्धमिति चिन्तय ॥९५॥
चेतनोऽचेतनश्चेति विशेषोऽयं महामते । विशेषणतया तत्र पर्येति परमात्मनि ॥ ९६ ॥
विशेषश्चिदचिन्मिश्रः परतन्त्रोऽयमीरितः । तस्माद्विलक्षणो धर्मभूतो देवस्य शार्ङ्गिणः ॥
अनन्तनित्यनिःसीमगुणदोषविवर्जितः । अहेया भावनातीता गुणा विष्णोर्निरूपिताः ॥

---

१ क. छरई मैवाऽऽद° । २ क. °विदूषः व° ।

धर्मभूतास्तु ते सर्वे कल्याणादिकसंज्ञिताः । सच्चिदानन्दरूपाश्च ज्ञातिशक्त्यादिरूपिणः ॥
नान्यत्रैवंविधगुणाश्चिदचित्सु द्विजोत्तम । नैवंविधगुणैः पुष्टः पुरुषोऽन्यो मया मतः ॥
परिच्छिन्नविशेषात्तु गुणाद्वा पुरुषादपि । सविशेषगुणापन्नो भिन्नोऽयं पुरुषोत्तमः ॥
विष्णोर्गुणानां वैजात्यमस्ति चान्यगुणैः सह । विष्णोरपेतदोषस्य ह्यन्येन गुणिना सह ॥
असाम्यान्निर्विशेषत्वं गुणानां गुणिनोऽपि वा । विशेषान्मुनिशार्दूल न विशेषत्वसंक्षयः ॥
निर्विशेषे विशेषोऽस्तीत्येवं वक्तुं न शक्यते । योऽयं विशेषः सोऽप्यत्र कीदृशोऽभिमतस्त्वया ॥ १०४ ॥

निर्विशेषस्य चान्यस्य स्वस्य वेति द्विजोत्तम । आद्ये तु वचसस्तावद्व्याघातः स्याद्द्वितीयके ॥ १०५ ॥

अन्यस्य सत्त्वं वाऽसत्त्वमाद्येऽद्वैतस्य संक्षयः । द्वितीये चासतस्तावत्संबन्धो नैव सिध्यति
तृतीये स्वाश्रयभूते विशेषो नास्ति कुत्रचित् । न तु तावद्विशेषोऽयं शुक्तौ रजतवत्स्मृतः
मिथ्यैव दोषश्च सत इति चेन्नैव सिध्यति । दोषाभावस्तव मते दोषः क्वापि निराश्रयः ॥
आश्रयो निर्विशेषो हि तथा निर्धर्मकः स्मृतः । दोषस्य सत्त्वे द्वैतं स्यादसत्त्वे नापरोक्षता ॥ १०९ ॥

मिथ्यात्वे त्वनवस्था स्याद्दोषान्तरविकल्पनात् । निर्विशेषे विशेषोऽयमिति भ्रान्तिर्विचार्यताम् ॥ ११० ॥

सविशेषस्य विप्रेन्द्र द्वयं सिध्येद्विमर्शतः । कैश्चिद्विशेषैः संव्याप्तमव्याप्तं कैश्चिदेव हि ॥ ॥ १११ ॥
सविशेषे द्विजश्रेष्ठ निर्विशेषत्वसंभवः

गौतम उवाच—
व्याप्ताव्याप्तत्वमप्युक्तं सविशेषे दयानिधे । कैर्व्याप्तं कैर्न च व्याप्तमिति मे संशयं नुद ॥

श्रीरुद्र उवाच—
महदादिकृता ये च विशेषास्तैरनावृतम् । सृष्टौ कदाचिद्भवति व्यापृतं मुनिसत्तम ॥
प्रधानादिविशेषोऽपि निर्विशेषस्तु कारणे । प्रलीनत्वाविशेषाणां सर्गादौ तु विशेषवान्
निजासाधारणाकारगुणशक्तिविशेषयुक् । न ज्ञायते मुनिश्रेष्ठ विना भगवतः कृपाम् ॥
वैशिष्ट्यं वासुदेवस्य न विहन्येत कर्हिचित् । विशिष्टं येन तच्चापि सदैव परमार्थतः ॥
अस्वातन्त्र्यादसत्त्वं तु मिथ्यात्वं श्रुतिरुज्जगौ । विशेषस्यापरोक्षस्य प्राकृतस्य विनाशतः
नित्यानां तु विशेषाणां विनाशो नैव विद्यते । स्वरूपहानिरेव स्यादन्यथा मुनिसत्तम ॥
विशिष्टं ब्रह्मणो रूपं सदसद्भ्यां विनिश्चितम् । स्वस्मिन्प्रकारतापन्नं सदनन्तगुणान्वितम् ॥
स्वरूपलक्षणं तावच्छ्रुतिभिः क्रियते द्विज । सत्यं ज्ञानमनन्तं च ब्रह्मेत्यादिभिरेव च ॥
तथा कर्तृत्ववचनैः स्वरूपं लक्ष्यते यथा । विकारे निर्विशेषस्य तथाऽऽह श्रुतिरेव हि ॥
संविशेषं परं ब्रह्म धारणैकसमाश्रयम् । विज्ञाय गुरुवाक्येन श्रवणादिभिरेव च ॥१२२॥
नामसंकीर्तनैश्चैव स्तवनैर्वन्दनैस्तथा । ध्यानेन भक्तियोगेन तत्साम्यमधिगम्यताम् ॥
तत्साम्यलक्षणो मोक्षः सायुज्यमभिधीयते । यतो नाऽऽवर्तते भूयो भोगसाम्यमुपैति हि

१ ख. °ति चान्नैव । २ ख. °त्वमितगुणं । ३ ख. °ति तद्रूपात्तं तु° । ४ ख. अनेकत्वाद° । ५ ख. °रे सदा ।

ऋषिराजश्च विप्रश्च श्रुत्वा शंकरभाषितम् । आदाय तौ परं धर्मं शरणागतिलक्षणम् ॥
व्यवस्थावचनैस्तावन्निःसंदेहौ बभूवतुः । स्थूणासंखननन्यायात्संदिहानावपृच्छताम् ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे रुद्रगीतायां ब्रह्मविचारो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—॥ ४४८३ ॥

अथ चतुर्थपादे नवमोऽध्यायः।

तावूचतुः—

पञ्चवक्त्र महादेव विशिष्टं ब्रह्म लक्षणैः । लक्षितं तत्र संदेहमावयोस्त्वं निशामय ॥१॥
सत्यादिलक्षणैर्लक्ष्यं कीदृशं ब्रह्म शंकर । सत्यादिभिस्तु किं वाच्यं स्वरूपं धर्म एव वा
सत्यस्वरूपं चेद्ब्रह्म त्वितरैः किं प्रयोजनम् । इति सर्वं समाचक्ष्व विष्णुसिद्धान्तगर्भितम्

श्रीरुद्र उवाच—

सत्यादिलक्षणैर्लक्ष्यं ब्रह्म सत्यादिलक्षणम् । न निर्विशेषं निर्धर्मं निष्क्रियं तावदिष्यते ॥
सत्यादिभिस्तु सत्यत्वधर्मवत्त्वं प्रपद्यते । तादृशो ब्रह्मणो रूपं सत्यत्वादिभिरुच्यते ॥
अन्यथा तु विरोधः स्याच्छ्रुत्या स्मृत्या च युक्तिभिः । विरुन्धतोऽपरुन्धन्ति सन्तः सिद्धान्तशंसिनः ॥ ६ ॥

तावूचतुः—

अन्यथा को विरोधः स्याद्ब्रूव नौ वदतां वर । सत्सात्वतागमाभ्याससिद्धान्तार्थावरोधकः ॥ ७ ॥
सत्यादिभिः स्वरूपं किं नोच्यते दूषणं च किम् । स्वरूपमात्रकथने धर्मवत्त्वं निवार्यते

श्रीरुद्र उवाच—

सत्यादिलक्षणैर्लक्ष्यं यदि स्यादितरन्नृप । तदाऽसत्त्वं प्रसज्येत न तु सत्यस्वरूपकम् ॥९॥
नीतिः सत्यादिशब्दानां सामानाधिकरण्यजा । अपेक्षिता तु सर्वेषां तदभावः प्रसज्यते
ये च सत्यादयः शब्दाः सामानाधिकरण्यतः । बोधयन्ति विशिष्टं हि सत्यादिकविशेषणैः ॥ ११ ॥
न च सत्यादयो राजन्प्रतिकूलेन वर्त्मना । एकस्य ब्रह्मणस्तावन्निर्विशेषत्वमूज्जगुः ॥
एकार्थपरता सिध्येद्व्यावृत्तीनां बहुत्वतः । न चेदसत्यव्यावृत्तिः सैव स्यादन्ययोरपि ॥
न व्यावृत्तिबहुत्वं स्यादिति चेन्नोपयुज्यते । असद्व्यावृत्तिमात्रेण द्वयोर्व्यावृत्तिरेव चेत् ॥
ब्रह्मस्वरूपसिद्धत्वादन्ययोः किं प्रयोजनम् । तत्तद्व्यावृत्त्यवच्छिन्नं स्वरूपं परमात्मनः
अतश्चैकार्थपरता त्रयाणामभिधीयते । इति चेदागतो मार्गे सविशेषप्रसङ्गतः ॥ १६ ॥
स्वरूपस्य विशेषः क इति चेदुच्यते द्विज । व्यावृत्तीनां स्वरूपस्य व्यवच्छेदकता हि या
स विशेषो हि राजेन्द्र सत्यादिभिरुदाहृतः । यथा सत्यादिभिर्ब्रह्म कर्तृत्वादिभिरप्युत ॥
तथैव बोध्यते राजन्द्विजवर्यस्वरूपतः ।

तावूचतुः—

शोधकैर्बोधकैर्वाक्यैः स्वरूपं यदि बोध्यते । पौनरुक्त्यं कथं न स्यादिति नौ संशयो महान् ॥ १९ ॥

---

१ ख. °वि षाश्री प° । २ ख. °भिरच्युतः ।

श्रीरुद्र उवाच—

कर्तृत्वादिकवाक्यैस्तु निमित्तं ब्रह्म चोच्यते । उपादानं च जगतो बोधितं नृपसत्तम ॥
यथा बोधकवाक्यैश्च प्रोक्ता कारणरूपता । तथा शोधकवाक्यैस्तु साजात्यं दोष एव च ॥
वार्यते नृपशार्दूल मुने तर्कविदां वर । तेन शोधकवाक्यानां न वैयर्थ्यं भवेदिह ॥ २२ ॥
उभाभ्यां ब्रह्मणो रूपं निर्दोषमवसीयते । मा भूयादिह शङ्का वां यथा नो ब्रह्मनिश्चयः
न तु बोधकवाक्यैस्तु वैलक्षण्यं निरूप्यते । चेतनाचेतनाभ्यां च शोधकैः किं भवेदिह ॥
तत्र साजात्यदोषो हि कथं प्राप्नोति वार्यते । श्रूयतामिति चेत्सत्यं हिताद्वां प्रवदाम्यहम्
प्रकृतेः पुरुषाद्वाऽपि भिन्नेऽपि परमात्मनि । विकारोऽपि हि साजात्यादायाति किल केवले ॥ २६ ॥
सत्यं ज्ञानमनन्तं च पदानि क्रमतो नृप । ब्रह्माऽऽहुर्धारणामूलं विमुक्तिर्येन जायते ॥
तत्र सत्यं पदं तावदाह ब्रह्म सनातनम् । निरुपाधिकसत्सत्तायोगि तेन निवारितम् ॥
अचेतनं विकाराणामास्पदं चेतनं पुनः । तत्संसृष्टं महाभागौ ततो ज्ञानपदं च यत् ॥
असंकुचितबोधैकाकारमाह परात्परम् । पूर्वं संकुचितज्ञाना मुक्तास्तेन निवारिताः ॥
आहानन्तपदं ब्रह्म परिच्छेदत्रिवर्जितम् । तेन नित्यास्तु व्यावृत्ताः पूर्वकोटिविलक्षणाः ॥
स्वरूपेण गुणैश्चैवाऽऽनन्त्यमस्ति हरौ यतः । नित्यमुक्तनिबद्धेषु नैवंभूतोऽस्ति कश्चन ॥
तस्मात्सत्यादिकपदैर्गुणभूतविशेषणैः । विजिज्ञास्यं परं ब्रह्म सर्ववस्तुविलक्षणम् ॥३३॥

तावूचतुः—

कथं निमित्तता चास्य तथोपादानता कथम् । ब्रह्मणो वद विश्वेश गङ्गाधर महेश्वर ॥

श्रीरुद्र उवाच—

चिदचित्प्रकृतिर्द्वेधा विशेषणतया हरौ । तद्विशिष्टं परं ब्रह्म श्रुतिराह महामते ॥ ३५ ॥
सदेवेदं पूर्वमासीदेकमेवाद्वितीयकम् । तदैक्षतासृजल्लोकान्सूक्ष्मभूतान्स्वसंस्थितान् ॥३६॥
असृजन्नामरूपाभ्यां तत्र तत्रान्वगात्स्वयम् । तत्तन्नामभवद्राजन्नाकारान्तरसंग्रहात् ॥
विशिष्ट एवभवति प्रकारान्तरमाश्रितम् । स्थूलावस्थौ चिदचितौ प्रकारान्तरसंस्थितौ ॥
तत्तन्नियमनार्हत्वमुपादानं च कीर्तितम् । यं विशन्तीति वाक्येन प्राग्विलीनमिदं जगत्
स्थूलाकारपरित्यागो लयो नाम निरूप्यते । स्थूलाकारानुकरणं प्रभवो नाम गोतम ॥
न च द्रव्यान्तरोत्पत्तिराकारान्तरमेव च । वाचारम्भणवाक्येननिर्णीतं परमर्षिभिः॥४१॥
उपादायेदमखिलं निर्विकारतया स्वयम् । नामरूपविभेदेन परिणामो व्यवस्थितः ॥
तद्भागित्वमुपादानं सत्यसंकल्पता हरेः । निमित्तत्वं तु निर्णीतं चेतसा ह्यवलोक्यताम्
निमित्तत्वं चिदचितोर्विशेषेण विभूतयोः । स्थूलाकारप्रघटना योग्यत्वं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥
यतः संकल्परूपेऽयं सृष्टिरुक्ता द्विजोत्तम । अतो निमित्तं भगवान्संकल्पश्च निरामयः ॥
येन पूर्वं जगदिदं निपीतं प्रविलापितम् । उत्ससर्ज तमेवैकं संकल्पं लयकारणम् ॥ ४६ ॥

---

१ ख. °त्पूर्वैवा सृ° ।

पुनः संकल्पयन्स्वस्मिन्विलीनं बहिरुत्सृजन् । एकोऽहं नामरूपेण बहु स्यामित्यचिन्तयत् ॥ ४७ ॥
संकल्पेनासृजत्तस्मान्निमित्तं स्वयमेव च । स्वयमेवाभवत्पश्चात्प्रविश्यान्तः प्रकाशयन् ॥
उभयत्वं समाम्नातं सर्वशक्तेः परात्मनः । सांकर्यं जायते नैव न च दोषस्य संभवः ॥
न चास्य ज्ञानसंकोचः प्रकृतिं पर्यणामयत् । सूते सा महदादिभ्यः प्राकृताण्डं नरोत्तम
स चाशेषस्य जगतः प्राकृतस्य प्रयोजकः । महापुरुषनामाऽसौ सहस्राननशीर्षवान् ॥
सहस्रकरबाह्वङ्घ्रिः संचिन्त्योऽस्ति मनीषिभिः । तस्य नाभिसरोजातं पङ्कजं तु हिरण्मयम् ॥ ५२ ॥
तस्मादभूच्चतुर्वक्त्रो ब्रह्मा लोकपितामहः । समस्तजीवजातानां निलयः पुष्करासनः ॥
तस्मादहं तामसानां जनकः समजायत । तस्य प्रसादात्त्रिजगत्संहरामि हराह्वयः ॥५४॥
मनुः समभवत्तस्माद्यस्तु स्वायंभुवाह्वयः । मनुष्याणामशेषेण धर्मानाह सनातनान् ॥
दक्षादयस्तथा चान्ये ये प्रजापतयोऽभवन् । तेभ्यो मरीचिरभवद्यः सृष्ट्याद्यो विलोक्यते
मरीचेः कश्यपो जातस्तस्मात्संस्थिरजङ्गमाः । अदितेर्द्वादशाऽऽदित्या दितेर्दैत्याः प्रकीर्तिताः ॥ ५७ ॥
दनोस्तु दनुजा जाता दानवा ये प्रकीर्तिताः । कद्रोः समभवन्सर्पा विनतायाः पतत्रिणः
तथा चैकशफा जाता द्विशफाश्च परंतप । यादांसि सरितश्चैव पर्वताः सागरास्तथा ॥
ऋषयः पितरो देवा मनवः सिद्धचारणाः । गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणाश्च ये ॥
कलाः सर्वे भगवतो विष्णोरतुलतेजसः । शरीरभूता विज्ञेयाः पुरुषस्य महात्मनः ॥
आत्मा तु भगवान्राजन्यः प्रविश्य प्रवृत्तिदः । उपास्यः स्थूलरूपेऽस्मिंस्तदभेदधिया मुने ॥ ६२ ॥
अस्य लोकस्य रक्षार्थं धत्ते विष्णुर्महाकृतीः । यः समाराध्य पुरुषो याति नैर्गुण्यतामयम् ॥६३॥
प्रकृतेर्गुणविस्तारः सप्तावरणवेष्टितः । निर्गुणः पुरुषोऽन्योऽस्माद्दिव्याप्राकृतविग्रहः ॥
असंख्यातोऽपरिच्छिन्नो लोकातीतो ह्यकर्मकः । नित्यो हेयगुणातीतः पञ्चोपनिषदात्मकः ॥ ६५ ॥
असंख्यातोऽपरिच्छिन्नो मुक्तिस्थानमितीरितम् । प्राकृताप्राकृतौ ह्येतौ बद्धमुक्तनिकेतनौ
अनयोर्लोकयो राजन्नाधारो भगवान्हरिः । स्थूलसूक्ष्मस्वरूपेण सर्वं यत्रावतिष्ठते ॥
एतद्विशेषणाविष्टं ब्रह्म वेदान्तसंमितम् । भासकं सर्वकार्यस्य धारकं मुनिसत्तम ॥ ६८॥
येनेदं च यतश्चेदं यत्रेदं च यदात्मकम् । विश्वमेतन्महाभागौ प्राप्यं भोग्यं तदेव हि ॥
गन्तव्यमथनं साक्षाद्देवो नः प्रणतेः पदम् । वयमंशकलाः सर्वे तदायत्तप्रवृत्तयः ॥ ७० ॥
स च स्वामी वयं दासा दासाः स्वामी स्वरूपतः । तस्यैवाहं स चास्माकमनन्यार्हः परस्परम् ॥ ७१ ॥
चिदचिद्भिः सजातीयं साक्षादात्मतनौ स्थितम् । परमैकान्तिभिर्ध्येयंविशिष्टं ब्रह्म केवलम् ॥ ७२ ॥
ईषणात्रयनिर्मुक्ता वासुदेवकृतायनाः । उक्तानुसंधानपरास्तस्मिन्नेव विशन्ति ते ॥७३॥

---

१ ख. °न्तः शरीरयन्° । २ ख. °भ्यः पशुजातयः° । ३ ख. °तो ह्यलौकिकः° । ४ ख. °चिद्विस°।

हेयं मायिकमाज्ञाय हित्वा तन्मननोचितम् । आत्मानं तदसंश्लिष्टं ब्रह्मभावमुपागतम् ॥
आत्मसर्वस्वरूपेण प्रेमातिशययोगतः । परमात्मानमात्मस्थं चिन्तयेत्तदवाप्तये ॥ ७५ ॥
इति वेदान्तसिद्धान्त उपदिष्टो मयाऽनघौ । निवर्तेथामतोऽन्यस्मात्सिद्धार्थौ द्वावपि प्रभू ॥७६॥
ग्राहितो यो मया पूर्वं मोहनाय सुर द्विषाम् । विवर्तारम्भको वादो वादोऽन्यः कापिलस्तु यः ॥ ७७ ॥
तं विहाय महात्मानाविदं ज्ञानं मयोदितम् । स्वी कुर्यातं विमोक्षाय नात्र कार्या विचारणा ॥ ७८ ॥

तावूचतुः—

भगवन्वासुदेवस्य शरीरं समुदाहृतम् । सर्वं यदि ह वै किंचित्स्थूलसूक्ष्मस्वरूपतः॥७९॥
तद्भावनाशक्तिमतां विभूतिं वद शंकर । केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽयं भगवान्हरिः॥

श्रीरुद्र उवाच—

विष्णुस्त्रिविक्रमाख्यो यो ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिश्चन्द्रमा नागो वामदेवो महामुनिः ॥ ८१ ॥
शंकरः पावकः स्वच्छः सामवेदो बृहस्पति । स्कन्दः कुबेरो मेरुश्च कामधेनुर्द्विजोत्तमः
अकारः प्रणवो मन्त्ररत्नमष्टाक्षरो द्वयम् । गायत्री सागरो गङ्गा विरजा सरयूस्तथा ॥
यमुना चाथ कावेरी नारदः कपिलो मुनिः । उच्चैःश्रवा हयो नाग ऐरावत इति स्मृतः
गरुडो नित्यमुक्ताश्च प्रह्लादो ध्रुव एव च । वरुणश्चार्यमा चैव कामः संकर्षणस्तथा ॥
कालो मृगेन्द्रः पवनो रामः परशुधारकः । अवताराश्च मत्स्याद्याः पुण्या भक्तास्तु सर्वशः ॥ ८६ ॥
गोवर्धनश्चित्रकूटो नरनारायणाश्रमः । वेङ्कटाद्रिः पुष्करश्च श्रीमद्वृन्दावनं तथा ॥
सूकराख्यं महाक्षेत्रं नैमिषं च कुशस्थली । काश्ययोध्यापुरी वत्स नीलपर्वत एव च ॥
स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षान्तिर्व्यासो विष्णुजनाश्रयः । स्वाचारवाञ्जनो यज्ञो राजाऽर्वा मरुतः सुतः ॥ ८९ ॥
वसन्तो मार्गशीर्षश्च हरेरेता विभूतयः । असंख्याता मया राजन्द्विज वक्तुं न शक्यते ॥
प्रधाने वस्तु चैवोक्तं नान्तो वर्षशतैरपि । प्रातः प्रातर्विभूतीनां स्मरणं पापनाशनम् ॥
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छेतं विष्णुतेजःसमुद्भवम्॥ ९२ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे रुद्रगीतायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ ४५८१ ॥

अथ चतुर्थपादे दशमोऽध्यायः ।

राजोवाच—

भगवन्देवदेवेश यदुक्तं भवताऽऽवयोः । ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपस्य वाक्यैः शोधकबोधकैः ॥१॥
ब्रह्माद्वितीयं वैशिष्ट्यं कथं स्याद्वद विस्तरात् । कुतो वै दृश्यते द्वैतमद्वये परमात्मनि ॥

श्रीरुद्र उवाच—

यथा पयसि राजेन्द्र घृतमस्ति न दृश्यते । तद्विशिष्टं पयो यद्वदेकमेवावलोक्यते ॥ ३ ॥
यथा शब्दमयी वाचा केवलैवावलोक्यते । बीजमङ्कुरगर्भं वै वह्निगर्भा शमी यथा॥ ४॥
विश्वगर्भा यथा बुद्धिः पुण्यगर्भा क्रिया यथा । चिदचिद्धर्ममेवैकं विशिष्टं ब्रह्म पार्थिव
कार्यकारणभेदेन त्ववस्थाद्वयमुच्यते । कारणे सूक्ष्मरूपेण द्वैतेन परिबृंहितम् ॥ ६ ॥
स्थूलरूपेण कार्ये तु द्वैतेनाऽऽसादितं हि तत् । न भिद्यते परस्तस्मात्परं तस्मान्न विद्यते
गुणिनस्तु गुणो यद्वद्गुणादेव गुणी यथा । एवं विशिष्टाद्वैतं हि श्रुतिस्मृत्युदितं नृप ॥

राजोवाच—

कथं त्वाधारभूतेऽस्मिन्द्वयोर्भेदः स्वरूपतः । औपाधिकः कथं भेदो वद मे वदतां वर ॥

श्रीरुद्र उवाच—

ज्ञानैकरूपो जीवोऽयमनेकोऽणुः प्रकीर्तितः । व्याप्तो नित्योऽक्षरोऽग्राह्यो ग्रहीता स्वान्ययोरपि ॥ १० ॥
सच्चिदानन्दरूपोऽसौ पारतन्त्र्याश्रितो यतः । परिणामान्तराप्राप्तो ज्ञानव्याप्तो निरामयः
नित्यो बद्धश्च मुक्तश्च त्रिविधोऽयं विशांपते । नित्यो मायामसंप्राप्तः कादाचित्को विमोचितः ॥ १२ ॥
अनयोरेकरूपत्वं स्वरूपाद्गुणतोऽपि वा । समानालोकभोगेश प्रसादोऽपि महामते॥१३॥
एतावानेव मुक्तस्य भेदः पूर्वं न तादृशः । औपाधिकस्तु बद्धोऽयं संसारी जीव उच्यते
देवी माया हरेर्जातु तया बद्धो निजैर्गुणैः । स्वरूपात्प्रच्युतो बुद्ध्या देहोऽहमिति बोधतः ॥ १५ ॥
ज्ञानप्रकाशसंकोचं संप्राप्तः प्राकृतो भवन् । देहादिकृतनानात्वो नानायोनिषु जायते ॥
ज्ञानैकाकारता नष्टा स्वातन्त्र्यं मन्यतेऽबुधः । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १७ ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १८ ॥
भवन्ति जीवा राजेन्द्र मानोद्धतमनोरथाः । स्वत ऐश्वर्यविभवैरन्धिकान्मनुजान्सुरान् ॥
सेवन्ते भगवद्बुद्ध्या लोभेनाऽऽक्रान्तचेतसः । तद्रूपधारिणो दासास्तदाज्ञापरिपालकाः
भुक्त्वा भोगान्पतन्त्यन्धे नरके घोरसंकटे । तामसीं योनिमासाद्य नाऽऽवर्तन्ते ह्यधोगताः
एष कर्मजितो लोकः क्षीयते च पुनः पुनः । तथा च क्षीयते पुत्र पाके पुण्यचितोऽपि हि
यथाऽहिमभयं वह्निमजानन्तो भजन्ति हि । पश्चात्तापेन पीड्यन्ते दारुणेनान्तरात्मनि ॥
एवं दृष्टफलं कर्म कृत्वा ज्ञानविवर्जितम् । परिणामे महद्दुःखं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
स्वकार्यफलमुद्दिश्य स्वतन्त्रफलदायकम् । नारायणसमं मत्वा त्वधिकं वा सुरासुरम् ॥
यजन्ति श्रद्धया युक्ता मूलज्ञानविवर्जिताः । अन्धं तमो विशन्त्येते संभूतीनां समर्चनात्
भवन्ति नानामतयः स्वरूपज्ञानवर्जिताः । गतयोऽपि तदीयाः स्युस्त्रिविधा मतयो जनाः

---

१ ख. °यी वाचा कै° । २ ख. °त्वादपि गु° । ३ ख. °णाराध म° । ४ ख. °रेदा गु° । ५ ख. एवं च° । ६ ख. तद्वेष धा° ।

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिविधाः प्रकृतेर्गुणाः । तैरेतत्त्रिविधं जातं जगदेतच्चराचरम् ॥२८॥
त्रिधा लोकास्त्रिधा भोगास्त्रिविधाऽभिरुचिर्नृणाम् । त्रिविधं कर्म जीवानां ज्ञानं च त्रिविधं नृप ॥ २९ ॥
त्रिविधानि पुराणानि त्रिविधाः स्मृतयस्तथा । वासस्तु त्रिविधो ज्ञेयस्त्रिविधाऽपि रुचिर्नृणाम् ॥ ३० ॥
ध्यानं तु त्रिविधं राजन्सुखं च त्रिविधं तथा । लोकोऽपि त्रिविधो ज्ञेयस्तिस्रोऽवस्थाः प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥
वृत्तिस्तु त्रिविधा ज्ञेया तिस्रोऽवस्थाः प्रकीर्तिताः । आ ब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं सर्वं हि त्रिगुणात्मकम् ॥ ३२ ॥
प्राकृतैस्तु गुणैर्बद्धो निर्गुणः पुरुषोऽव्ययम् । आकल्पं मुच्यते नैव विना तु शरणागतिम् ॥ ३३ ॥
एवमौपाधिको जीवो नानात्वं प्रतिपद्यते । एकभावं समाप्नोति यदा भवति निर्गुणः ॥
त्रिधा भिन्नश्चिदंशोऽयं स्वाधारे परमात्मनि । प्रकारतां समापन्नस्तस्मिन्नेव तु तिष्ठति ॥
अचिदंशोऽपि राजेन्द्र भगवत्येव तिष्ठति । कदाचिच्चेतनं भूत्वा बहिरायाति भूपते॥३६॥
कदाचित्कारणे विष्णौ सद्रूपेणैव तिष्ठति । लयोद्गमविधानात्तु प्रागभावो न विद्यते ॥
अव्यक्तत्वेन संस्थानं लयो नाम महामते । उद्गमः स्थूलभावो हि व्यक्तमित्यभिधीयते ॥
स्थूलस्य नैकरूपत्वं मिथ्यात्वमुपवर्तते । भ्रान्त्या विवर्तवादोऽत्र विमूढाः प्रवदन्ति हि ॥
उभयोः परतन्त्रत्वादाधेयत्वान्महीपते । परात्मा भिद्यते नूनं स्वतन्त्रो धारको यतः ॥
चिदचिद्भ्यां विभिद्येते पुरुषप्रकृती नृप । भोक्तृभोग्यतया तात शरीरात्मतयाऽथ वा ॥
चिदचित्परमात्मानो विभिन्ना लक्षणैः स्वकैः ।अभिन्ना नृपशार्दूल विशेषणतया हरौ ॥

राजोवाच—

कथं जीवोऽणुरूपोऽयं शरीरे सर्वगः प्रभो । कदाऽस्य मायायोगोऽभूत्कदा मुक्तिर्भविष्यति ॥ ४३ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

स्वरूपतोऽणुभूतोऽपि प्रकाशेन शरीरगः । एकदेशे स्थितो वेत्ति हरिचन्दनबिन्दुवत् ॥
प्रभया भास्करो यद्वद्ब्रह्माण्डं व्याप्य तिष्ठति । एकदेशस्थितो दीपः कृत्स्नगेहे प्रकाशते ॥
कदाऽस्य मायायोगोऽयमिति प्रश्नो न सौख्यदः । अनादिकालतो जीवो मायया परिवेष्टितः ॥ ४६ ॥
अनुग्रहाद्धरेरेव मुच्यते नात्र संशयः । त्रिविधोऽनुग्रहो विष्णोः कर्म ज्ञानमुपासनम् ॥
मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः । हित्वा संकुचितावस्थां भेदं प्रकृतिसंभवम् ॥ ४८ ॥
संप्राप्तात्मस्वरूपोऽयं प्रेमातिशययोगतः । प्राप्नोति परमात्मानं यतो नाऽऽवर्तते पुनः ॥
मुनयो गौतमो राजा श्रुत्वेदं रुद्रभाषितम् । सर्वतो मतिमाकृष्य भगवत्येवमादधौ ॥५०॥
निर्विद्य पुत्रदारेभ्यो राजा कोशबलेषु च । नारायणपदाम्भोजेऽनवच्छिन्नमनोगतिम् ॥

अखण्डतैलधारावद्धार गतसाध्वसः । अन्तर्दधे महादेवः पार्षदप्रवरैः सह ॥ ५२ ॥
सिद्धान्तं न्यायनिर्णीतं नानातर्कगणावृतम् । हित्वा भागवतं धर्ममास्थितो गौतमो
मुनिः ॥ ५३ ॥
अम्बरीषादिमुख्येभ्यस्तत्त्वमेतद्विधास्यति । परमैकान्तिकं धर्मं दुर्लभं मुनिसत्तम ॥ ५४ ॥
आस्थितोऽहं हरेर्ज्ञात्वा हरिसंतोषकारणम् । अस्यां च मन्दरद्रोण्यां वैष्णवं वेषमुद्वहन् ॥
भवन्तो मुनयः सर्वे श्रीमन्नारायणोदिते । सिद्धान्ते कृतसिद्धान्ताः प्रविशन्तु विमुक्तिदे
भवद्भिः सह संवादो मया योऽयं प्रकीर्तितः । संहितेयं समाख्याता भविष्यति हिताय वै
सिद्धान्ते मामके विप्रा रहस्यं प्रवदामि वः । नाभक्ताय प्रदातव्यं नास्तिकाय शठाय च
विष्णुभक्ताय शान्ताय दातव्यं मुनिसत्तमाः । सिध्यन्ति हरिसंबन्धात्तीर्थानि नियमा
यमाः ॥ ५९ ॥
कर्माणि दानयज्ञाश्च स्वाध्यायो योग एव च । हरिं विना न सिध्यन्ति काम्यान्यपि
मुनीश्वराः ॥ ६० ॥
तस्यैव शरणं भूत्वा हित्वाऽन्यत्साधनान्तरम् । भावयेच्चेतसा तस्य संबन्धं परमात्मनः ॥
प्रपद्ये शरणं श्रीमन्नारायणपदाब्जयोः । इत्येकान्तित्वमालम्ब्य चेतसा भावयेन्मुहुः ॥
लोकयात्रां च नः स्वामी करिष्यत्येव सर्वथा । इति विश्वासमालम्ब्य भरन्यासं प्रव-
र्तयेत् ॥ ६३ ॥
साष्टाङ्गं प्रणतौ सर्वकर्माणि परिभावयेत् । प्रपद्ये शरणं श्रीमन्नारायणपदाब्जयोः॥६४॥
उच्चारणमिदं साङ्गं स्वाध्यायमनुभावयेत् । श्रीमत्प्रसादसेवां च भावयेत्सर्वभोजनम् ॥
सर्वतीर्थाभिगमनं पादतीर्थाभिषेचनम् । आचार्यसंनिधिं तावद्भावयेदमृताम्बुधिम् ॥
संसारतापशान्त्यर्थं महाविश्वासपूर्वकम् । प्रतिकूलजनावासं दावाग्निमिव संत्यजेत् ॥
इत्येवं गुह्यसंदेशः कथितो मुनिसत्तमाः । एतदर्थमिहाऽऽगत्य धृतं मौनव्रतं मया॥६८॥
कृष्णात्रिगोत्रप्रभवो द्विजः कश्चिदतन्द्रितः । ग्राहयिष्यति शिष्येभ्यः संहितां च मही-
तले ॥ ६९ ॥
कृष्णात्रेयीति विख्याता भविता ब्रह्मसंहिता । बृहत्पूर्वा महाभागा यस्यां धर्मः सना-
तनः ॥ ७० ॥
य इमां संहितां पुण्यां सर्ववेदार्थगुम्फिताम् । श्रद्धया परयोपेता भविष्यन्ति समाहिताः
तेषामैकान्तिकी भक्तिरचिरात्संभविष्यति । श्रोष्यन्ति पुण्यकालेषु तेषां नैवास्ति पात-
कम् ॥ ७२ ॥
सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति श्रुत्वेमां ब्रह्मसंहिताम् ॥
अधीत्य मुनयः सर्वे प्रणिपत्य पितामहम् । गृहीत्वा वैष्णवीं दीक्षां प्रजग्मुः सर्वतो-
दिशम् ॥ ७४ ॥
हारीताद्याश्च मुनयः श्रुत्वेदं ब्रह्मभाषितम् । प्रवर्तयामासुरिमे स्मृतीरेकान्तिनां प्रियाः ॥

यस्मिन्नित्यसदेकधाम्नि भगवत्याम्नायगीतोदये
स्थूलं सूक्ष्ममिदं जगच्च सकलं सन्नामकं चाभवत् ।

यस्मादेव पुनः प्ररोहति जगद्बीजाद्यथैवाङ्कुर-
स्तस्मै श्रीपुरुषोत्तमाय हरये नित्यं नमः कुर्महे ॥ ७६ ॥
यो विष्णुर्भजताममीष्टगतिदो गीतोऽपि नीतो भव-
त्यग्रे व्यग्रकरः करीन्द्रकरुणारावे विराजं विना ।
आयात्युन्मदमानराजमथने यः सापराधे जने
नत्यैवाभिमुखः प्रयच्छतु रतिं लक्ष्मीधरावल्लभः ॥ ७७ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे रुद्रगीतायां तत्त्वनिश्चयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १०

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥४६५८॥

इति चतुर्थः पादः ।

नारदपञ्चरात्रान्तर्गता बृहद्ब्रह्मसंहिता समाप्ता ।